

Teresa Bertilotti

Milánó-Bicocca Egyetem, Olaszország

## Értelmiségi, vándor és poliglott: egy magyar boszorkány és az olasz feminizmus<sup>1</sup>

Ez a tanulmány Hochberg Ágnesről (1964-1995), a feministáról és tudósról szól, aki az 1990-es évektől kezdődően a magyar feminista mozgalom résztvevője, és mindeközben, az 1960-as és 1970-es évekbeli olasz és amerikai feminista mozgalmak történelmét kutató projekten is dolgozott, ami elsősorban a tudatosságnövelés gyakorlatát és országokon átívelő mozgását vizsgálta. Munkásságának elemzése azért is hasznos, hogy kritikusan tudjunk reflektálni a neofeminizmus történelmével kapcsolatos meglátásainkra, és hogy újra megvitassunk olyan módszertani kategóriákat, mint a „transznacionális feminizmus”, illetve a feminista mozgalmak periodizációja.

*Amikor tizenhárom éves voltam, egy sárga sálát kötöttem a fejemre és mindenki azt mondta: úgy nézel ki, mint egy cigánylány. Azóta mindig ezt viselem, nem tudom, hogy miért, de úgy érzem, jó dolgot teszek ezzel.*  
Agnes Hochberg<sup>2</sup>

A nép (*narod*) részeként azonosítva, „mi” is élő bizonyítékai voltunk az ő sikerüknek. Az emberek meghatalmazás útján lehettek csak tagjai: ha „ők” voltak az Atya, az emberek voltak a „Fiú”. Igazából csak a szocializmus fiáról, a hazáról és a forradalomról lehetett általánosságban beszélni. A lányaikra csak bukott fiaikként tekintettek. A szisztematikus maszkulinitás, a baloldali pártoktól való örökös ódzkodás jelenti a fő szempontot, és egyben a folytonosság és az affinitás lehetőségét a szocializmus és az azt követő nacionalizmusok között. A szocialista öngazgatás soha nem szabadította fel magát a machismo és a patriarchátus alól, bár az *absztrakt* egyenlőség nevében már *biztosított* (garantált) bizonyos jogokat a nőknek. És amikor a

<sup>1</sup> Köszönet Teresa Bertilottinak angol nyelven írott tanulmányáért, melyet a TNTeF kérésére írt át az eredeti, olasz nyelvű tanulmány alapján (*Genezis*, 2011, 2). A szöveg angol címe: *Intellectual, Nomad, Polyglot: A Hungarian Witch and Italian Feminism*.

<sup>2</sup> Cinzia Franchi, *Le streghe di Budapest. In Ungheria arriva il femminismo. E le donne si spaventano, "il manifesto" 1989. December 6.*

nacionalizmus csengője megszólalt, a nők hamar rájöttek, hogy ezek a jog lesznek legelőször feláldozva. Később a társadalmi szerkezet hasadásainak visszavarrására lesz szükség, amikor majd a nőket kéri fel, hogy végezzék el a humanitárius munkát; másrésről, mint mindig, a nők kirekesztése/befogadása az az orvosság, amelynek gyógyírt kell jelentenie a társadalom betegségeire, a legtradicionálisabb aspektusaihoz visszatért társadalom patológiusságára. Az egyetlen olyan egységbe forrasztó kompromisszum, amely látszólag *nem kerül semmibe*, és amit mindig meg lehet tenni a közvélemény tiltakozásának kockázata nélkül, a nők kárára megtett lépés. De vajon mit mondott minderről a *harmadik* generáció (azokról, akik a hatvanas években születtek), mi volt a tapasztalatuk ugyanezekről az eseményekről? Vagy inkább a menekülést választották, ahogy az 1971-ben született író, Vladimir Jokanović szavaiból kiolvasható?<sup>3</sup>



Forrás: Acsády Judit, *tudományos főmunkatárs* (MTA Társadalomtudományi Kutató Központ, Szociológiai Intézet magánarchívuma)

Hochberg Ágnes (Budapest, 1964–1995) számára a menekülés nem volt alternatíva. A 90-es évek elejétől a magyar feminista mozgalom egyik aktivistája volt és a 60-as és 70-es évek amerikai és olasz feminista mozgalmainak kutatója. A budapesti *Feminista Hálózat* egyik alapítójaként az anarchista és ökológiai mozgalmakban is kampányolt, miközben 1992-ben a New York-i New School-ban, és 1993-tól Fiesole-ban, az European University Institute Történelem és Civilizáció Tanszékén végezte tanulmányait.<sup>4</sup> Munkája során a nyugati feministák elméleteit és tapasztalatait, főként a tudatosság növelésének gyakorlatát, és a kelet-európai – különösen a magyar – nők rendszerváltás pillanatában megélt életkörülményeit és követeléseit igyekezett integrálni. De nézzük, ő mit mondott magáról:

<sup>3</sup> Rada Iveković, *Autopsia dei Balcani. Saggio di psico-politica*, Milano, Raffaello Cortina Editore, 1999, 10. A feminizmusról a posztzocialista Kelet-Európában lásd még "Signs", 29, 3 (2004).

<sup>4</sup> A Kelet- és Közép-Európai Program (ECEP) ösztöndíjas kutatója is volt, melyet az Eurasia Foundation és a Ford Foundation finanszírozott.

Ami az én „álláspontomat” illeti, a következő aspektusok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy megértssem a saját pozícióm:

- a születésem helye (Magyarország kontextusa és történelme, azaz, többnyire a kelet-európai „blokkhoz” való tartozás, és a jelenlegi változások zajlása);
- a születésem időpontja (1964, amikor a Párt lassú megnyugvása/felpuhulása elkezdődik);
- a társadalom, amelyben születtem (a közvetlen családi környezet; az osztály definíciójának problematikusága egy olyan társadalomban, amely hivatalosan osztály nélküli; a vallás hiánya, miközben olyan vallásos kisebbséghez tartoztam, melyet szigorúan üldöztek az azt megelőző időszakban);
- a saját biológiai és társadalmi nemem, és így a szocializációm egy hivatalosan diszkriminációmentes társadalomban;
- a neveltetésem, az oktatás, és a kötelező, választott, illetve személyes kezdeményezésre önként folytatott tanulmányaim;
- a kultúrám, és később a másokkal szemben álló kultúrám;
- a munkatapasztalatom, a „választásaim” és a lehetőségeim;
- földrajzi és intellektuális mobilitás.

Feltételeztem, hogy ideálisan „minden”, ami velem történik hatással van – így, vagy úgy – az egész lényemre, és minden korábbi tapasztalatom beleivódik a tudatomba. Ennek következtében az álláspontom nem örök és szilárd, inkább olyan gondolkodásmód/életfelfogás, amely mindig folyamatban van.<sup>5</sup>

Mivel a „nyelvek között” közlekedő nomád típus, s így az „identitás dekonstrukciójának előnyös”<sup>6</sup> pozícióját foglalta el, Hochberg Ágnes a Rada Ivecović idézet által megidézett témákat kutatta: „a szisztematikus maszkulinitást, örökös ódzkodást minden baloldali párttól”, illetve a szocializmus és a nacionalizmus közötti folytonosságot. Mindezt olyan radikális és termékeny nézőpontból vizsgálta, amely ma számos kritikus pont összevetését teszi lehetővé nemcsak a feminista mozgalmak történetében, de jelenében is.

Egy éppen „virágzásnak induló” mozgalomhoz csatlakozni, – szándékosan használom ezt a kifejezést, melyhez majd vissza is térek – amely éppen életet ad a mozgalomnak, és minden tudományos „kötelezettségtől”

<sup>5</sup>Agnes Hochberg, *The Necessity of Dinamic Definitions in Feminist Movements*, idézi Elisa Sampson in Olwen Hufton, Luisa Passerini, Elisa Sampson, *In Memory of Agnes Hochberg*, in "Yearbook of the Department of History and Civilization", Firenze, European University Institute, 1996, 139-144., 142.

<sup>6</sup>Rosi Braidotti, *Soggetto nomade. Femminismo e crisi della modernità*, edited by Anna Maria Crispino, Roma, Donzelli, 1995, 16. [Transpositions: Of Nomadic Ethics, London: Polity Press, 2006].

mentes intézményi pozíciót választani kizárólagosan politikai ügyekben olyan termékeny és egyúttal komoly analitikai nézőpontot hozott létre, amely lehetővé tette Hochberg számára, hogy a feminizmus gyakorlatát a neofeminizmus főhőseivel kapcsolatban felmerült alsóbbrendűségi komplexus nélkül tanulmányozza, és hogy rámutasson a feminista elmélet számos tudósa által megfogalmazott alapvető állítások elhagyásának szükségességére,<sup>7</sup> valamint, hogy rávilágítson az általa „colonisation en douceur”<sup>8</sup> kifejezéssel illetett érzékenység hiányára, amelyet a nyugati feministák tanúsítottak minden egyes alkalommal, mikor a kelet európai nőkhez próbáltak közelíteni.

Ágnesnek a magyar társadalomról készített tanulmányai, és az olasz feministáknak feltett kérdései lehetővé teszi, hogy kritikusan tekintsünk a neofeminizmus történetéről vallott felfogásunkra, hogy újragondoljuk a tudatosságnövelés témáját, amelyet oly sokan a „kimondhatatlannal” azonosítanak. Mint ahogy az a törekvése is, hogy párbeszédet teremtsen a nők különböző kontextusokban (USA, Olaszország, Magyarország) kialakított helyzetei között. „A tudatosságnövelés ötletének és formáinak egyik országból/helyzetből a másikba való áthelyezése tette az ő projektjét igazán innovatívvá.”<sup>9</sup> A „colonisation en douceur” tükrében Hochberg munkája a módszertani vívmányok kérdéseinek újragondolását is lehetővé teszi, különösen a transznacionális feminizmus kategóriáját, ahol a határok körvonalazása zajlik a feminizmus periodizációjának átgondolására.

## A „kötelező” emancipációtól a „természetes” szerepig

Ágnes kutatása a rendszerváltás előtti és az azt követő átmeneti időszak megértését tűzte célul, annak vizsgálatát,

hogy a számos ideológiai, gazdasági, politikai, törvényhozói, oktatási, szociális és kulturális esemény milyen módon befolyásolta a nők életét illetve, hogy a magyar nők aktív szerepet játszottak-e ezekben. Főleg az érdekel, hogy ennek az időszaknak az uralkodó eszméit (Marxizmus, szocializmus) szembeállítsam a megvalósításukkal /!/, (megvizsgáljam a körülményeket, amelyek lehetővé tették ezen ideológiák megszólalását) illetve, hogy mik a lehetséges történelmi okai számtalan hasonló ideológia

<sup>7</sup> Agnes Hochberg, *On consciousness raising or tracing the origins of “feminist epistemology”*, kézirat (az oldalak nincsenek számozva), in the Women's Library Archive in Florence (ALDF). Köszönet a Könyvtárban dolgozó barátainak segítségükért és kedvességükért.

<sup>8</sup> Ead., *L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est: une grande diversité de contextes nationaux*, in "Les Temps Modernes", 593 (1997), 144-166; 161.

<sup>9</sup> Passerini, *In Memory of Agnes Hochberg*, 140.

különböző nemzeti kontextusokban kialakult változatainak (USA vs. Olaszország vs. Franciaország vs. Magyarország).<sup>10</sup>

A cél az, hogy megértsük, miért nem alakult ki Magyarországon egy, a nyugati országokéhoz hasonló nőmozgalom, továbbá, hogy ugyanakkor melyek azok a körülmények, amelyek lehetővé tették az amerikai és olasz mozgalom kialakulását. A kérdés megválaszolásának érdekében Ágnes összehasonlító elemzést végez Magyarország, Olaszország és az USA között, különös figyelmet szentelve „az amerikai, olasz (és francia) nőmozgalmak kezdeti, növekedési szakaszának, és ezek magyar vonatkozásának”<sup>11</sup>, hogy megértse, hogyan és milyen formában jött létre ezeken a helyeken a női tudatosság. Milyen szerepe volt az anyagi körülményeknek? Mik voltak a politikai, ideológiai, és kulturális tényezők az olaszországi mozgalom feltámadásának kezdetekor? Melyek voltak azok a körülmények Magyarországon, amelyek meghatározták az ember helyzetének megítélését a társadalomban? Mik a hasonlóságok és mik a különbségek?

Kutatásának kiindulópontja, ahol rendkívül fontos elidőznünk, a magyarországi nők államszocializmus alatti és a rendszerváltást követő helyzetének egybevetése. Az államszocialista rendszerben

Magyarország a nők munkaerőpiaci jelenlétét tekintve vezető szerepben volt. A statisztika hasonlóan magas számot csak a Skandináv országokban mutat. A legfrissebb statisztikai adatok szerint az összes aktív munkavállaló 46 százaléka nő. Az elmúlt évtizedekben a felnőtt nők 70-75 százaléka dolgozott, 8 százalék volt ideiglenesen nem foglalkoztatott a gyermekgondozási szabadság miatt (általában 3 évig), és további 7 százalék volt egyetemi/főiskolai hallgató. Az államszocialista rendszerek teljes foglalkoztatási irányelvét az 1950-es évektől az 1960-as évek végéig tartó felgyorsult gazdasági termelés nagyszámú szakképzetlen munkaerő foglalkoztatását igénylő időszak motiválta. De a számadatok tanúsága szerint az 1970-es évek végére több férfi vált magasán képzetté, míg a női munkaerőt tekintve a szakképzettek aránya folyamatosan csökkent.<sup>12</sup>

A nők a munkaerőpiac minden területén alacsonyabb rangú pozícióba vannak besorolva: például az általános iskolákban a tantestület 80%-át nők alkotják, a középiskolákban 50%-ot, és az egyetemi oktatóknak

<sup>10</sup> Agnes Zsuzsanna Hochberg, *Consciousness raising and the genesis of second wave feminism in the United States, Italy (France), and its relevance for Hungary*, EUI, Florence, June 1992, 52-53, kézirat, ALDF-BEN.

<sup>11</sup> *Ibid.* 55.

<sup>12</sup> Judit Acsady, Agnes Hochberg, *Feminism misinterpreted in Hungary*, in «Peace Review», vol. 4, 4 (1992), 49-52., 51.

csak egy harmadát, míg a férfiak minden ágazatban irányító szerepet foglalnak el.<sup>13</sup>

Mi több, a női munkaerő tömeges jelenléte nem vezet emancipációhoz: abban a szocializmus által soha meg nem kérdőjelezett általános modellben, amely a kétkeresős családi modellen és a patriarchális családi szerkezeten alapul, a munka, még akkor is, ha teljes munkaidejű, nem garantálja a gazdasági függetlenséget.

A pártnak pontos elképzelése van a nők a társadalomban betöltött szerepéről: mesterséges, modern értékeket erőltet a tradicionális szerepekre, melyek nincsenek megkérdőjelezve, főként az a jog – bár helyesebb lenne kötelezettségnek hívni – hogy a nők az otthonukat elhagyva dolgozzanak. A hivatalos retorika a „nőkérdést” megoldottnak tekinti, mivel a nők a foglalkoztatásuk miatt már egyébként is emancipáltak vannak tekintve:

Az 1970-es évek óta a hivatalos retorika arról szól, hogy a nőkérdés a munkásosztály uralma alatt már megoldódott, vagy legalábbis nagyon hamar meg fog oldódni: „A Párt szüntelen dolgozik a nők teljes emancipációján; ennek irányelveit és eljárásait a Marxista elvek szerint alakítja ki”.<sup>14</sup>

Az idealizált munkásnő-képet 1969-ben újraformálják, amikor az új szülési szabadság törvényét bevezetik, amely immár lehetővé tette az anyáknak, hogy otthon tartózkodásuk első két évében fizetésük 75%-át, a harmadik évben pedig a fizetésük 40%-át megkapják: ekkorra a „nők szerepéről” szóló hivatalos ideológia átfordul az idealizált munkásnő képéből az anyaszerep dicsőítése felé.<sup>15</sup>

1948-tól a szocializmus bukásáig a nők politikai képviselője a MNOT-ra (Magyar Nők Országos Tanácsa) korlátozódik, amely, bár közvetlenül (egy csak férfiakból álló párt) a Párt irányítása alatt áll, legalább megpróbált társadalmi harcot vívni annak érdekében, hogy a nők jogait (abortusz, anyasági segély, gyermekgondozás) növelje a Pártnál és a parlamentben folytatott lobbitevékenysége révén. Azonban nem volt képes arra, hogy megfelelő elemzési eszközt dolgozzon ki a nőknek a saját szerepükkel kapcsolatos válságának megoldására. Úgy tűnik, a magyar nők nem képesek erre a helyzetre reagálni: egy atomizált társadalomban a társadalmi mozgalmak nem képviselhetik adott csoportok – pacifisták, környezetvédők – érdekeit, mint ahogy nincs a nemzetiségeknek sem politikai képviselője.<sup>16</sup> Ebben a bármilyen független társadalmi

<sup>13</sup> *Ibid.*

<sup>14</sup> *Ibid.* 50.

<sup>15</sup> *Ibid.* 52.

<sup>16</sup> *Ibid.*

kezdeményezést elnyomó társadalmi rendszerben lelhető fel a második világháború utáni nőmozgalmak hiányának gyökere. Mindeközben a kötelező emancipációból, amelyben a családi szerepeknek is eleget kell tenni – egy olyan társadalomban, amelyet a „hivatalos szocialista és a rejtett katolikus értékek keveredése jellemez”<sup>17</sup> – egyfajta „identitás zavar” keletkezik. Ezzel foglalkoztak a 60-as és 70-es évek női szerzői, akik arra hívták fel a figyelmet, hogy nehéz az egyenlőségért harcolni olyan országban, ahol ezt törvény írja elő,<sup>18</sup> és ahol az „emancipáció” kifejezést közvetlenül az 1950-es évek kommunista propagandájával azonosítják – olyannyira, hogy ez olyan negatív jellemzőkkel ruházza fel a feminizmust,

amely általában csak annak a néhány elkényeztetett és frusztrált nőnek a felesleges panaszkodását jelenti, akik nem találtak férjet maguknak. Amint a feminizmus megvitatására kerül sor, az ember kimerült, karikás szemű nőkkel találja szembe magát, akik elfáradtak a nehéz bevásárló szatyrok hazacipelésében, a főzésben, a takarításában, és a mosásban. Ők majd el fogják mondani, hogy mennyire elégük van az emancipációból.<sup>19</sup>

A nők 60-as és 70-es évekből származó elgondolásai a magyar szociológus, Hankiss Elemér munkáin alapulnak – aki, amint Ágnes idézi – a következőképp definiálja a „második társadalmat”: az „elsődleges társadalom vertikálisan alakult, a párttal a csúcson, míg a második horizontálisan működik, tehát lehetővé teszi az uralkodó hatalommal szemben kialakult ellenállás különböző formáinak megjelenését. Ez skizofrén állapot, mindenekelőtt a nők számára, akik viszonylag passzívak az „elsődleges társadalomban”, még akkor is, amikor a 60-as évek közepétől a pártpolitika rugalmasabbá válik: A Sztálinizmus teret engedett a párthegegnónia egy szelídebb verziójának; amikor többek között a „tömeges információ” is növekszik.

A helyzet, úgy tűnik, semmivel sem másabb 1989-ben: *The witches of Budapest. Feminism arrives in Hungary. And women are scared* [Budapest boszorkányai. A feminizmus megérkezik Magyarországra. És a nők félnek] a címe az „il manifesto”-ban publikált cikknek, amely Cinzia Franchi Antonia Burrowsal, a másfél évvel korábban Budapestre költözött angol Munkáspárti feministával, és az anarchista feminista Hochberg Ágnessel készített interjúja.<sup>20</sup> Arra a kérdésre, hogy „Lehet-e valaki egyszerre

<sup>17</sup> Hochberg, *Consciousness raising and the genesis of second wave feminism*, 46.

<sup>18</sup> Ead., *What were the choices? What were the limits? The historical conditions of the emergence of the women's political mobilization in Italy and Hungary in the 1960s and 1970s*, in *Travelling through European Feminisms: Cultural and political practices*, Utrecht: Wise, 1995, 38-47.

<sup>19</sup> Acsády és Hochberg, *Feminism misinterpreted in Hungary*, 49.

<sup>20</sup> "il manifesto", 1989. December 6.



‘feminista’, ‘emancipált’, a politikai élet és saját magánéletének főhőse is anélkül, hogy ‘boszorkánynak’ érezze magát más nők és a férfiak szemében?” mindketten azt válaszolják, hogy „annak kell lenni” a feminizmushoz kötődő előítéletek ellenére is. „Türelem,” mondja Antonia, mert „pillanatnyilag az egyetlen nyugati összehasonlítási alap a kapitalizmusé, amelynek sajnos régebbi hagyománya van, mint a feminizmusnak”. Másrésztől, Ágnes azt teszi ehhez hozzá, hogy,

Magyarországon a feminizmusról való ismereteink még mindig az 1970-es években készült holland feminista tüntetőket ábrázoló négy fényképből származnak, illetve abból az elgondolásból, hogy ők baloldaliak és ezért csak zűrzavart okozhatnak. Nemrég alakult egy csak nőkből álló csoport a Szabad Demokraták Szövetségén belül. Az első dolog, amit leszögeztek az volt, hogy „mi nem vagyunk feministák.”<sup>21</sup>

Első dolguk az volt, hogy megpróbálják „modernizálni az újonnan alapított Nőszövetséget”, amely a Magyar Nők Országos Tanácsának (MNOT) az utódja,

amely majdnem 40 évig állt fenn, és amelynek a fő feladata az volt, hogy a május elsejei felvonuláson részt vegyen és delegációt küldjön a nemzetközi konvenciókra és kongresszusokra, vagy, hogy itt-ott üzleti utakon vegyen részt. Így sok nő megjárta Kínát, Koreát és Nyugat-Európát és boldogan hazajött anélkül, hogy akár egy szót is írtak volna arról, hogy mit csináltak ott, és hogy származik-e egyáltalán valakinek bármilyen haszna abból, hogy ők ott voltak. És a dolgok így mentek egészen tavaly júniusig, amikor a Nőszövetség újjalakult.<sup>22</sup>

A cikk szerint Antonia és Ágnes tudatában voltak annak, hogy a szövetség „egy felülről irányított, teljes mértékben hierarchikus rendszer, amelynek semmi köze a nők mindennapjaihoz”, ezért mindketten arra töreksenek, hogy gyűlések és viták szervezése révén ezt megváltoztassák, ezért is fordították le a Dale Spender által írt *Man Made Language* című könyvet is.<sup>23</sup>

„A marxizmus hipotetikus forradalommal ámított minket,”<sup>24</sup> írta Carla Lonzi egy teljesen más kontextusban a 70-es évek elején.<sup>25</sup>

<sup>21</sup> *Ibid.*

<sup>22</sup> *Ibid.*

<sup>23</sup> London, Routledge & Kegan Paul, 1980.

<sup>24</sup> *Manifesto di Rivolta femminile*, in Carla Lonzi, *Sputiamo su Hegel*, Milano, Scritti di Rivolta femminile, 1974, cit. in Elda Guerra, *Una nuova soggettività: femminismo e femminismi nel passaggio degli anni Settanta*, in *Il femminismo degli anni Settanta*, Teresa Bertilotti, Anna Scattigno, Roma, Viella, 2005, 25-67.; 39.



Észrevételei az olasz feminizmus alapszövegének tartott mű, a Manifesto, a Female Revolt (A női lázadás) csoport kiáltványában található, annak a csoportnak a szövegében, „amely elsőként gyakorolta és dolgozta ki a '(női) öntudat' lényegét; ahol a női 'öntudat' az 'öntudatra ébredéstől' a női szubjektum teljes létrejöttének kialakulásig terjedő folyamatot”<sup>26</sup> jelenti. A szöveg mindenekelőtt arra „a precizításra [világít rá], amellyel a mozgalom már a kezdeti években lázadóként definiálja önmagát, olyan másfajta szemléletmód megteremtőjeként, ahol az élet és a gondolkodás nem egymástól különálló dolgok, továbbá olyan autonóm és eredeti kutatás lehetőségét teremti meg, amely képes arra, hogy elhatárolódjon a modernitás két alapító atyjától: Marxtól, de még inkább Freudtól.”<sup>27</sup>

Ahogy a cikk elején idézett Hochberg Ágnes szövegben, az önmagáról írt leírásban világosan megfogalmazódik, és amelyet a vele személyesen találkozóknak benyomásai is visszaigazolnak – „Nem hinném, hogy valaha találkoztam volna valakivel, akit ennyire jól meglehetne fogni a „the personal is political” kifejezéssel, írta Olwen Hufton<sup>28</sup> – Ágnes munkássága a szocialista rendszer által eltervezett, az elméletében és gyakorlatában egyaránt funkcionálisan definiált emancipáció fogalmára koncentrálódik; illetve az 1989-et követő átmenet folyamán megjelenő, a nők társadalomban elfoglalt pozíciójának gyengítését célzó „természetes szerep” fogalmára: azaz a főleg a nőket érintő munkanélküliségre; a szociális juttatások megvonása, legyen az közegészségügyi, gyermekgondozási vagy oktatási. Mindezekkel egy időben az abortuszellenes mozgalom is megjelenik és növekszik.”<sup>29</sup>

Ebben a kontextusban a nők továbbra is alulreprezentáltak a döntéshozatalban és nincs politikai döntéseket befolyásoló eszköz a kezükben; azaz a patriarchátus normái útját állják annak, hogy kibontakoztassák kreativitásukat. Milyen eszközöket kellene használni, hogy jelentős lépéseket lehessen tenni ebben a helyzetben? Az egyetlen lehetséges válasz a tudatosságnövelésre való ösztönzés.

---

<sup>25</sup> Carla Lonzi felfogásáról lásd Maria Luisa Boccia, *L'io in rivolta. Vissuto e pensiero di Carla Lonzi*, Milano, La Tartaruga, 1990. valamint összegyűjtött tanulmányait a *Carla Lonzi: la duplice radicalità. Dalla critica militante al femminismo di Rivolta*, szerk. Laura Conte, Vinzia Fiorino, Vanessa Martini, Pisa, ETS, 2011.

<sup>26</sup> Guerra, *Una nuova soggettività: femminismo e femminismi nel passaggio degli anni Settanta*, 38-39. old.

<sup>27</sup> *Ibid.* 40.

<sup>28</sup> Olwen Hufton in *In Memory of Agnes Hochberg*, 141.

<sup>29</sup> Hochberg, *L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est*, 152.

## A feminizmus virágzása

Mi tette lehetségessé az USA-ban az öntudatnövelő csoportok, a Freeman által „gomba-effektusnak” nevezett, gyors meghonosodását; milyen körülmények tették lehetővé ezeknek a csoportoknak, hogy „futótűzként” terjedjenek Olaszországban is? Ágnes szerint ezek azok a kifejezések, amelyeket a két interjúalany gyakran használt.<sup>30</sup>

Az úgynevezett emancipációt övező negatív magyarországi visszhang fényében Ágnes az öntudatra ébredés jelensége felé fordítja figyelmét, illetve arra az eszközre, amely szerinte a legmegfelelőbb ennek elérésére: a tudatosság növelésre, amely szerinte lehetővé tette az olasz nők számára, hogy radikális kritikát mondjanak a politikára és annak tárgyaira, illetve lehetővé tette azon alapvető jog igenlését is, hogy „forradalmat indítsanak el az életükben”; azaz a konkrét részletekhez való ragaszkodáson keresztül megvalósítsák az univerzalizist,<sup>31</sup> s ezáltal a politika által erőltetett témákat az egyének saját projektjei helyettesíthessék.

Ágnes kutatása, ahogy már korábban mondtam, már nem a 60-as évekbeli olasz és a magyar történelmi helyzet összehasonlításán alapszik, ahol az utóbbi a közvetlenül a feminista mozgalom megjelenése előtti időszakot jelentené. E helyett kiemeli a hasonlóságokat (a nők helyzete mindkét országban a patriarchális uralom hatásának van kitéve) és a különbségeket: Olaszországban a 70-es évek közepén a nők megkérdőjelezték az ilyen szerepeket, így életet leheltek a felszabadító mozgalomba, míg Magyarországon a nők olyan túlélési stratégiákat készítenek elő, amelyek egyáltalán nem jellemzőek a szervezett politikai mozgalmakra.<sup>32</sup>

Mindkét országban a katolikus erkölcs dominál; Magyarországon a marxista-leninista gondolkodásmód a domináns és Olaszországban is vannak, akik sajátos elnyomásuk leleplezésének érdekében marxista kategóriákra támaszkodnak, míg mások egy új identitás kialakításának érdekében az amerikai tudatosságnövelés gyakorlata felé tájékozódnak. Ágnest a második elmélet érdekelte.

Ágnes elemzése főleg Magyarországot érinti, de kitér más kelet- és közép-európai országra is,<sup>33</sup> ahogy azt a halála után, 1997-ben publikált

<sup>30</sup> Hochberg, *Consciousness raising and the genesis of second wave feminism*, 49. old. A hivatkozás Jo Freeman, *The Politics of Women's Liberation: A Case Study of an Emerging Social Movements and Its Relation to the Policy Process*, New York, Longman, 1975. című munkájára van.

<sup>31</sup> Luisa Passerini, *Il movimento delle donne*, in *La cultura e i luoghi del '68*, edited by Aldo Agosti, Luisa Passerini, Nicola Tranfaglia, Milano, Franco Angeli, 1991, 366-380. old., 373.

<sup>32</sup> Hochberg, *What were the choices? What were the limits?*

<sup>33</sup> A politikai jelentésváltozat szerint használja a «Eastern Europe» és a «Central Europe» kifejezéseket, nem mint történelmi, kulturális vagy földrajzi entitásokat. (Hochberg, *L'écllosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est*, 150. old.); Kelet-Európáról mint kulturális

*L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est: une grande diversité de contextes nationaux* című munkájában is tette. Még vissza fogok térni erre a szövegre, de először a publikáció kontextusát körvonalazom. A folyóirat témájához összegyűjtött szövegek a totalitárius rezsimekkel foglalkoznak (Franciaországgal Pétain idején, Németországgal Hitler uralma alatt, a frankoizmussal, a salazarizmussal, stb.) és, ahogy a szerkesztői bevezetésben olvasható, a tanulmányok a feminista mozgalmak nehézségeik, ellentmondásaik következtében fellépő „hanyatlását” elemzik, a mozgalmaknak az emancipációs követelésektől a domináns ideálokkal való sokféle kiegyezésig terjedő stratégiáit. Mindez a megfontolt politikai taktika és az őszinte meggyőződés kérdése is, melynek sokféle következménye is lehet: például a „feminista maternalizmus”, ami a 20-as és 30-as évektől a háború utáni időszakig tart, sőt, amint azt a napjainkban az egyenlőség körül zajló viták bizonyítják, máig tart fennmaradása. A folyóirat e témában publikált szövegei azt hangsúlyozzák, hogy a látszólag egyértelműnek tűnő perspektívák mögött mekkora komplexitás rejlik: a szövegek ragaszkodnak a szubjektum ambivalens voltához és az azt körülvevő feszültséghez. Azt mutatják be, hogy az elidegenedés és a lázadás, a szokások és a szubverzió, a hagyomány és az innováció, a determinizmus és a szabadság egyidejűleg van jelen a szubjektumban. Továbbá arra is rámutatnak, hogy a társadalomtanulmányok gyakran ezen aspektusok egyikét hangsúlyozzák csak, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a szubjektum konstruálódása egy hosszas folyamat eredménye, amely egyáltalán nem lineáris és adott kollektív mozgalom létezésének vagy nem létezésének a függvénye.

A folyóirat-szám azt javasolja, hogy ebbe az irányba tegyünk erőfeszítéseket, bár a szerző tudatában van annak, hogy ezek komplex jelenségek, amelyre nem lehet végleges, mindent eldöntő választ adni: hogyan tudnák a férfiak és a nők akár kismértékben azt elérni, hogy mentesüljenek a társadalmi elvárások alól? Hogyan jöhetnek létre az újfajta vitákat domináló ideológiákból? Milyen folyamat teszi azt lehetővé, hogy elkerüljük azt, hogy a társadalmi normák a hatalmukba kerítsenek? És mivel ezek a normák internalizálódnak, hogyan tudnánk magunkat megszabadítani tőlük? Van egyáltalán olyan pillanat, amikor teljesen függetlenek vagyunk ezektől a normáktól?

A *L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est* című szöveg tökéletesen beleillik ebbe a képbe.<sup>34</sup> Angela Argent vezette be az „*éclosion-hatching*” fogalmat, amikor a 90-es évekbeli csehországi feminizmus ambícióiról beszélt a cseh feministák 1989-es évektől zajló vitáinak elemzése

---

konstrukcióról lásd. L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 1994.

<sup>34</sup> Hochberg, *L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est*.

kapcsán. A cseh vita a feminizmus és a feministák szerepét vizsgálta a női értékek és kultúrák népszerűsítésében, mivel döntő szerepet tulajdonítottak ezeknek az értékeknek az új társadalmi rend létrehozásában.<sup>35</sup> A vita központi fogalma a *hatching* („a tojásból kiköltés”), ami mélységesen szimbolikus fogalom, a feminizmus szerepének fontosságát hangsúlyozza a cseh társadalmi rend inkubációja, újjászületése és megújulása során. A cseh/szlovák feministák hittek abban, hogy a férfiaktól eltérően a nők nem „piszkolódtak be” az államszocialista múltban, mivel ők távol tartották magukat tőle, inkább a családdal és a függetlenség értékeivel azonosultak (a „második” társadalomban voltak jelen, ahogy korábban említettem). Ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt rendszer a férfiak uralma alatt folyt, mialatt a nők az erkölcsi értékeket védték, csak nők lehetnek az új rendszer vezetői.<sup>36</sup>

1989 óta az egyik legvitatottabb téma a volt szocialista blokk országaiban a nő helye a társadalomban; így például a család szerepe és az abortusz kérdése. A politikai részvételnek is több formája van: amint az állami szervezetek eltűntek, újak keletkeztek, melyeket nők hoztak létre nők számára, és amiket aztán a pártok és a parlament végül a hátsó sorba száműznek.

Melyek a nők számára releváns kérdések az átmenet időszakában? Miként reagáltak a nők a változásra? Milyen értékei, motivációi és politikai ambíciói vannak az egyéneknek? Úgy látják-e magukat, mint olyan társadalmi szereplőket, akik kezükbe tudják venni a saját sorsukat, és ha igen, milyen mértékben?

Ágnes szerint ahhoz, hogy mindezt megítélhessük, szükség van a totalitarizmus hosszú- és rövidtávú hatásainak felidézésére. A pre-totalitárius gondolkodás- és viselkedésmódot valójában soha nem hagytuk magunk mögött, fennmaradt anélkül, hogy keveredtek volna az újabb jelenségekkel. A pre- és poszt-totalitárius tudat nem megy a magánéletnél tovább, ellenben a totalitárius tudat az intézményeken és a politikán keresztül működik. Ha figyelembe vesszük, hogy a totalitárius korszak előtt és alatt a nők vették védelmük alá a magánéletet (mivel mindig kulcsszerepet játszottak a családban), ebben az értelemben ők voltak a kultúra fő közvetítői. A családi hálózatok fontos, felforgató szerepet játszottak a szocialista társadalomban. Ezért állja meg a helyét az az állítás, hogy a nők terjesztették el és tartották fenn a család intézményén keresztül az ellenállás egyes elemeit, melyeket aztán az egész társadalom számára továbbítottak. A „női tudat” a magán- és a közszféra minden területére kiterjedt: a munkára, a gazdaságra, a

<sup>35</sup> Angela Argent, *Hatching Feminisms: Czech Feminist Aspirations in the 1990s*, in «Gender & History», vol. 20, 1 (2008), 86-104.

<sup>36</sup> *Ibidem*.

reprodukciónal kapcsolatos jogokra, a testre, a szexualitásra; a szabad választásra, a (valós vagy vélt) szabad cselekvésre, és az egyéni szabadságra.

A rendszerváltás pillanatában mely értékekre tartottak igényt a nők? Törekvésekben és döntéseikben aktív szerepet játszottak a nők vagy inkább passzívak maradtak?

A pre-totalitárius „tudat” összhangban volt a nők hagyományos szerepével, azaz a nők választásai a házassággal és a családi életre való törekvéssel volt kapcsolatos. A totalitárius ideológia az emancipáción keresztül megvalósuló tudatosodást preferálta. Hogyan reagáltak a különböző országokban élő nők ezekre az ellentmondásokra?

Ezekre a kérdésekre keresi Ágnes a választ. Kétségtelen, hogy mindazoknak, akik komoly elemzést akarnak végezni a kelet-európai országok demokratikus átmenetének folyamatáról, fel kell tenniük azt kérdést, hogy a nők milyen szerepet játszottak ebben a folyamatban, hogy hogyan reagáltak a változásokra, valamint milyen stratégiákat alkalmaztak.

Ezek halasztást nem tűrő kérdések a szigorúan vett politika szintjén, – azaz annak megválaszolásában, hogy miként kell a harcot folytatni most, amikor a patriarchátus tulajdonsági teljesen megváltoztak<sup>2</sup> – és a historiográfia szintjén is. És Ágnes feminista mozgalommal és elmélettel kapcsolatos meglátásai a tükrök játékát táplálja, amelyben már nem lehet elmenekülni a kritikus reflexió elől. Ágnes mindig szembeszállt azzal, amit „colonisation en douceur”-nak hívott:

Néhány éve a nyugati feministák egyfajta „laza gyarmatosításba” („colonisation en douceur”) bocsátkoztak a kelet- és közép-európai feminista testvéreikkel szemben. 1989 után a nyugaton egy teljesen más történelmi kontextusban kidolgozott marxista vagy radikális feminista elméletek árasztották el a kelet-európai konferenciákat és műveket. Minthogy az olyan fogalmak, mint a szexuális identitás, szexuálpolitika, szexuális diszkrimináció, emancipáció, a nők felszabadulása és a lesbikusság mindeddig hiányoztak ezeknek az országoknak a napirendjéből - ezért az ilyen elméletek alkalmazását szkeptikusan fogadták - és mivel teljesen más jelentést hordoztak, állandó, véget nem érő, parttalan vitákat eredményeztek.<sup>37</sup>

<sup>37</sup> ”Depuis quelques années les féministes occidentales se sont lancées dans une sorte de “colonisation en douceur” de leurs sœurs féministes d’Europe centrale et de l’Est. Après 1989, des théories féministes marxisantes ou radicale élaborées en Occident dans une contexte historique complètement différent submergèrent les conférences et les ouvrages ayant trait à l’Europe de l’Est. Soit que de notions telles que l’identité sexuelle, la politique sexuelle, la discrimination sexuelle, l’émancipation, la libération des femmes et l’homosexualité féminine aient été absentes de l’ordre du jour de ces pays – de telle sorte que leurs applications théoriques furent accueillies avec scepticisme – soit qu’elles aient

Hogy nyugati feministáknak a keleti nőikkel szembeni érzéketlenségét világossá tegye, Agnes felidézi azt, amit „a hetvenes évek női” tanítottak nekünk az autoritással kapcsolatban: „a nőknek, és minden más elnyomott csoport tagjainak ki kell állniuk magukért.”<sup>38</sup> Ezt a vitát ragadja meg egy dolgozat, melynek célja,

hogy leszőgezze a tudatosságnövelés történelmi, politikai, és ismeretelméleti jelentőségét. Manapság a feminista szövegek gyakran esnek a tudományos diszkurzus csapdájába, melyet a feministák által is kritizált megközelíthetetlen nyakatekertség jellemez. A „women’s studies” tudósai gyakran elfelejtik elismerni tanáraik gondolatait, és úgy tüntetik fel azokat, mint ha a sajátjaik lennének. Gyakran előfordul az is, hogy a tudományos világ követelésének kívánnak megfelelni, amely, mivel tradicionálisan férfiak által definiált, még a legelhivatottabb női tudósokat is legyőzi.<sup>39</sup>

A közelmúltban Denise Roman adott hangot kritikus és provokatív nézeteinek az észak-amerikai nőtudományi (*women’s studies*) tanszékek stúdiumainak gerincét alkotó, a feminizmus kortárs elméleti alapjairól, azaz a transznacionális feminizmusról, mert az maga is a kritika tárgyát képező globalizáció sajátos gyakorlata. Szerinte ez a felfogás végül megsemmisíti Kelet-Európát és

csupán az elmúlt idők poszt-kolonializmusát fogalmazza újra egy kissé szofisztikáltabb formában. Nyilvánvalóan, a tanulmányozott témakörök azon nemzetek női/gender/szexualitás-narratívái, amelyek a huszadik század gyarmatosításából kerültek ki, és kizárólagosan Afrikában, Ázsiában, és Latin-Amerikában lehet őket elhelyezni. A kelet-európai problémák gyakorlatilag hiányoznak, csakúgy, mint a modern Európáé, az Európai Unióé. Vajon a transznacionális feminizmus csak a poszt-koloniális feminizmus egy másik neve manapság az észak-amerikai nőtudományi tanszékeken? Vajon ez a feministák számára a megfelelő pillanat arra, hogy visszahódítsák a transznacionális feminizmust azáltal, hogy még befogadóbbá teszik és ily módon nem csak a poszt-koloniális világ problémáit próbálnák vele megoldani, hanem Kelet-Európáét, az Európai-Unióét, és a multikulturális Európáét is? Vagyis, Európa problémáit,

---

revêtu une connotation tout à fait différente, toujours est-il qu’elles donnent lieu à un dialogue de sourdes permanent.” Hochberg, *L’éclosion du féminisme en Europe centrale et de l’Est*, p. 161; A Belgrádi Konferencia eseményei is megerősítik ezt: lásd: C. Bonfiglioli, *Compagna Donna/Drugarica Žena: la conferenza internazionale di Belgrado del 1978*, «Genesis», 2, 2011, 83-104.

<sup>38</sup> Agnes Hochberg, *On consciousness raising or tracing the origins of “feminist epistemology”*, kézirat, ALDF-BEN, az oldalszámok nincsenek feltüntetve.

<sup>39</sup> *Ibidem*.

melyek az Atlanti-óceántól az Urál-hegységig húzódnak. Mert ha nem, akkor kinek a transznacionális feminizmusáról beszélünk?<sup>40</sup>

A poszt-kolonializmusból és a poszt-kolonializmusnak az eurócentrizmusról vallott kritikájából merített transznacionális feminizmus ezért Európának olyan definícióját tételezi, amely kirekeszti a keletet, és „így az eurocentrizmus kritikáját a kelet-európai posztkommunista diszkurzus 'Európához való visszatéréseivel'” helyezi ellentétbe. Európát olyan modellnek gondolja el, amelyet felül kell múlni, olyan hazának, mely a kommunizmus, a szovjet politikai vagy orosz kulturális kolonializmus alatt veszett el”.<sup>41</sup> A transznacionális feminizmus Európa képe, folytatja Roman, „romanticizált, általános, mintha valamilyen prűd, 19. századi brit regény lapjairól lett volna kölcsönözve”, ami azzal a kockázattal jár, hogy a „kisebbségi Európaiak”, mint például a kelet-európai nők, „nem lennének méltók a vitára, mert az állítólagos európaiságukat bemocskolta a gyarmatosító (nyugat)-európai múlt öröksége, amelyhez ők nem tartoznak.”<sup>42</sup> De mi jól ismerjük a keleti nők jelentőségét a demokratikus Európa újradefiniálásában.<sup>43</sup> Továbbá, hogyan tudnánk körvonalazni a feminista mozgalom korszakolását, ha „kihagynánk” 1989-et?

## Nagyon izgalmas volt

Feltettük magunknak a kérdést, például az Orvietoi Egyezményrel kapcsolatban, ahol már említettük a nők aktív szerepét a történelem hagyományozása kapcsán, hogy a feminista mozgalommal kapcsolatos gondolatok miért szorultak a peremre. Számunkra ez nem pusztán érdekes kutatási témaként jelenik meg, hanem megkerülhetetlen elméleti kihívás is: egy nyelvi kód gyakran ahhoz a tapasztalathoz van kötve, sokszor rej(et)tve is, amely számunkra ismeretlen marad, mivel olyan mások által megélt

---

<sup>40</sup> Denise Roman, *Missing in Action. On Eastern European Women and Transnational Feminism*, in «UCLA Center for the Study of Women's Newsletter», November 2006, <http://escholarship.org/uc/item/485681pr>, és később kibővítve megjelent mint *post scriptum* a *Popular Culture, Sex, and Everyday Life in Postcommunist Romania*, Lanham, Lexington Books, 2007.

<sup>41</sup> *Ibidem*.

<sup>42</sup> *Ibidem*.

<sup>43</sup> Cfr. Braidotti, *Soggetto nomade*; Luisa Passerini, *Sogno di Europa*, Torino, Rosenberg & Sellier, 2009.



tapasztalatra utal, amely nem lesz közvetítve. Az átadás már talán azzal a törekvéssel elkezdődik, hogy a nyelvi kódot leválasztjuk a tapasztalatról.<sup>44</sup>

Ezekkel a szavakkal reflektáltak Ágnes olasz társai a feminizmusra. 1993-ban, ugyanabban az évben, amikor Ágnes az olasz neofeminizmus történetét kutatta. Az olasz nők számára ez nyugodt társadalmi pillanat volt: nem volt még nyilvános vita, a kutatók még nem foglalkoztak a neofeminizmus történelmével. Luisa Passerini esszéjét követően, mely 1991-ben jelet meg,<sup>45</sup> a 90-es éveket a tudomány és a mozgalom közti feloldhatatlan holtpontra jellemezte, amelyen csak a kétezres évek elején tudtak felülkerekedni, főként a 2005 júniusában zajló mesterséges megtermékenyítésről szóló népszavazás időszaka és az abortusz jogok védelméért 2006. január 14-én Milánóban zajló tüntetések kapcsán.<sup>46</sup> Ekkor alakultak ki az olyan csoportok, mozgalmak, mint a Sconvegno (Milánó) és az A/Matrix (Róma). Az első az instabil foglalkoztatottsággal foglalkozik, a második aktív szerepet vállalt többek között a mesterséges megtermékenyítésről szóló népszavazásban. Ezzel egy időben jó néhány neofeminizmussal foglalkozó kezdeményezést indított a Società Italiana delle Storie [A Női Történetek Olasz Társasága] is. És végül, ekkor jelentkezik a lesbikus mozgalomra való reflexió, valamint a „feministák és a lesbikusok közt fennálló döcögős kapcsolatról”<sup>47</sup> szóló reflexió, ami a viták megjelenéséhez szintén elengedhetetlen, még ha a queer elméletekhez és a feminizmus harmadik hullámához képest tíz év késéssel jelentkezik is.

A neofeminizmus kutatásakor több alkalommal is hangsúlyozzák: „alapvető kérdés a feminizmus tapasztalatainak lefordíthatatlansága (különösen a legkorábbiaké) illetve a közvélemény számára is érthető fordításokban és szakmai vitákban a sajátos nyelvhasználat és kifejezőmód megteremtése.”<sup>48</sup> „Amikor valaki a feminizmusról vagy a feminista kultúráról beszél tágabb értelemben”, írja Paola Di Cori, „akkor a tapasztalatok olyan fokára és szintjére utal, melyek meglehetősen különböznek: a szokások csoportjára (az öltözködés, az asszociációk, és a nyelv jellegzetességei); a

<sup>44</sup> Silvia Evangelisti, Monica Martinat, Francesca Mediolli, Cristina Papa és Carla Tonini, *Generazioni*, in Società Italiana delle Storie, *Generazioni. Trasmissione della storia e tradizione delle donne*, Torino, Rosenberg & Sellier, 1993, 156-161.

<sup>45</sup> *Storie di donne e femministe*, Torino, Rosenberg & Sellier, 1991; *Il movimento delle donne*.

<sup>46</sup> Liliana Ellena, *Spazi e frontiere nella storia dei movimenti delle donne*, in *Storie di genere*, «Quaderno di storia contemporanea», 4 (2006), 25-43.

<sup>47</sup> Liana Borghi, *Tramanti non per caso: divergenze e affinità tra lesbo-queer e terzo femminismo*, in *Altri femminismi. Corpi culture lavoro*, Teresa Bertilotti, Cristina Galasso, Alessandra Gissi, Francesca Lagorio, Rome, Manifestolibri-Società italiana delle storiche, 2006, 19-36.

<sup>48</sup> Paola Di Cori, *Culture del femminismo. Il caso della storia delle donne*, in *Storia dell'Italia repubblicana*, vol. 3, t. 2, Torino, Einaudi, 1997, 803-861; 805.

produktumok csoportjára (művészi, írott, hangzó anyagok); a politikai és szexuális kapcsolatok csoportjára (az intézményeken belüli és kívüli kapcsolatok, férfiak közötti, nők közötti, egyikkel és/vagy a másikkal való kapcsolatok). A szubjektumok és a viselkedésmódok ilyenfajta komplexitása a mai napig szigorú feltételekhez köti a jelenségek világos rekonstrukciójára irányuló kísérleteket.”<sup>49</sup>

Úgy tűnik, hogy a lefordíthatatlanság problémája különösen intenzíven van jelen az öntudat kapcsán. Elemzésekor kettős nehézséggel szembesülünk: egy informális jelenség mennyiségi meghatározásának problémájával, illetve a tapasztalat komplex és nehezen kifejezhető jellegével. Az „öntudat” főnév gyakran szerepel a „lefordíthatatlan” melléknévvel, ami „a történelmi rekonstrukciónak köszönhetően a legnehezebben leküzdhető akadályt”<sup>50</sup> jelöli. Sőt, mint nemrégiben elhangzott, a neofeminizmus történetét és gyakorlatát „még mindig erősen az emlékezéshez fűzött kételyek korlátozzák”,<sup>51</sup> s ehhez társul még a 70-es évek és az azt követő generáció közti konfliktus, vagy legalábbis ellentétekkel terhes viszony.<sup>52</sup>

Ágnes „diszlokációja” lehetővé tette, hogy kibújjon abból az anyák és lányaik között feszülő ellentétből, melyet az értékek átadása, közvetítése kapcsán már említettünk, a „nyelv gyakran jelképes/rejtett használatára” vonatkozó megállapítás szorításából, amely szerint a nyelv „szokatlannak tűnhet, mert olyan, mások által megélt tapasztalatokra utal, melyek közvetíthetetlenek maradnak.” Ez nem tűnik Ágnes számára akadálnak, annak ellenére sem, hogy az olasz feministákkal<sup>53</sup> készített interjúiban a megszólalók hasonló megjegyzéseket tesznek a nyelvhasználatra:

<sup>49</sup> *Ibidem*, 804.

<sup>50</sup> Anna Rossi-Doria, *Ipotesi per una storia che verrà*, in *Il femminismo degli anni Settanta*, 1-23. old., 11. old.; sok hasonló példa megjelenik a: *Dal movimento femminista al femminismo diffuso. Storie e percorsi a Milano dagli anni '60 agli anni '80*, Anna Rita Calabrò, Laura Grasso, Milano, Franco Angeli, 2004.

<sup>51</sup> Anna Rossi-Doria, *Gli studi di storia politica delle donne sull'Italia repubblicana*, in «Contemporanea», III/3 (2010), 487-511. old., 510. old.; lásd még, Emmanuel Betta, Enrica Capussotti, «*Il buono, il brutto, il cattivo: l'epica dei movimenti tra storia e memoria*», in «Genesis», III/1 (2004), 113-123.

<sup>52</sup> Az Orvieto Egyezmény és az idézett publikáció után, a vita folytatódott az «Agenda» (9 [1993], 8-20) oldalain, és aztán az évek folyamán számos alkalommal lett említve. Egészen 2004-ig, a nyári egyetem eseményéig megemlítetlen maradt a generációs hovatarozás témája, mely a “tapasztalatok különbözőségét méri, a történelem tudományában belül is, nem csak a biológiai életkor alapján”, ezért egy olyan megközelítés, amely teret enged a fiatal generációnak, hogy a feminizmushoz fűződően kialakítsák identitásukat.: cfr. Liliana Ellena, Luisa Passerini, Elena Petricola, *Sguardi incrociati sugli anni Settanta*, in *Il femminismo degli anni Settanta*, 169-179.

<sup>53</sup> Ágnes a következő személyekkel készített interjút: Carla Accardi, Caterina Arcidiacono, Laura Capobianco, Patrizia Celotto, Gilda Di caro, Roberta Fossati, Renate Gessner, Laura Grasso, Elda Guerra, Raffaella Lamberti, Marta Lonzi, Clorinda Mazei, Lea Melandri, Maria

Amikor az ember körül teljes a káosz, akkor az ember leül, találkozik egy másik emberrel, vagy hazamegy két másik emberrel és azt mondja, hogy „én ezt csináltam, te meg mondd el nekem azt, hogy...”, a módszer tehát, ha úgy tetszik, nem szisztematikus, és kissé immanens.<sup>54</sup>

Ágnes interjúi és gondolatai arról árulkodnak, hogy mennyire tisztában van azzal, hogy az öntudatosság érzelmi tapasztalat: „a nők kis csoportokat alkottak, ahol megosztották egymással a világról és saját magukról alkotott tapasztalataikat, gondolataikat és érzelmeiket.”<sup>55</sup> Renate Gesner az egyik interjú alkalmával a következőket mondta

annyira nehéz az öntudatról beszélni. Mi eddig, vagy inkább én eddig, nem igazán voltam képes [..] Mert ez egy tapasztalat, amelyen ha keresztülmész, egyben életmódoddá is válik”. Ágnes nyíltan megkérdezte tőle azt is, hogy a ‘csoport’ fejlődése milyen különböző érzelmi szinteken ment keresztül. Mi, nem tudom, mi jött elő érzelemként, mit tapasztaltál?<sup>56</sup>

Az, ahogyan Ágnes meg tudta ragadni a történet lényegét – „úgy tűnt, hogy rengeteget megértett az egészből, annak ellenére, hogy sokkal fiatalabb és külföldi is volt”<sup>57</sup> – és az, ahogyan az interjúkat készítette – „Ágnes interjúzási gyakorlata különösen produktív volt, mivel rengeteget megértett, mégis őszintén és alaposan közelített a kérdések és az emberek felé”<sup>58</sup> – lehetővé tette számára, hogy megragadja az öntudat gyakorlatának mély érzelmi valenciáját (a „kommunikálhatatlanság” gyökerét), illetve az új érzelmi kapcsolat előbukását is, azt az új „érzékenységet”, amely összekötheti a nőket és így politikai eszközzé válhat számukra.

Úgy tűnik nekem, hogy Ágnes szemléletének nyíltsága és alapossága elkötelezettségének, „harcos” ösztönének volt köszönhető, amellyel szembesítette elemzésének alanyát, és amelyet – legalábbis a kezdeti időszakban – azzal indokolt, hogy az öntudatnövelés dinamikájának megértése teszi lehetővé a küzdelem működését, mint ahogy azt számos interjú során ki is fejtí: „Kezdetben meg voltam győződve arról, igaz, most már kritikusan nézem, de kezdetben meg voltam győződve arról, hogy az

---

Luisa Moretti, Luisa Passerini, Daniela Pellegrini, Alessandra Pescarolo, Ida Rende, Loredana Rubino, Giovanna Senatore, Simonetta Spinelli, Michy Staderini, Roberta Tatafiore, Piera Zumaglino, Gruppo di Castrovillari, Gruppo Fiorentino, Le Nemesiache.

<sup>54</sup> Raffaella Lamberti-vel készült interjú, idézi Hochberg, *On consciousness raising or tracing the origins of “feminist epistemology”*; az oldalak nincsenek számozva.

<sup>55</sup> *Ibidem.*

<sup>56</sup> *Ibidem.*

<sup>57</sup> Passerini, *In Memory of Agnes Hochberg*, 139.

<sup>58</sup> *Ibidem.*

öntudatra ébredés bármely társadalmi mozgalom alapvető eleme, már ha igazán akarjuk, hogy a mozgalom működőképes legyen.”<sup>59</sup>

Magyarországon még mindig nincs semmi. Van egy női csoport, valamit el akarunk kezdeni, én az öntudatnövelésre koncentrálok, mert úgy gondolom, hogy bármilyen társadalmi mozgalom kezdetekor ez a legfontosabb dolog, és legfőképp azért, mert a nőknek, még ha nem is találod túlzottan érdekesnek, fontos ezt tudni.<sup>60</sup>

Ez a fajta hozzáállás jelenti a közös nevezőt közte és a meginterjúvált feministák közt, de nem közte és azok között, akikkel szembesítik őt az elbeszélte nő történetek; róluk azt mondja, izgalmasak: „Nagyon izgalmas volt,” mondja Carla Accardi a *Revolt*-ban<sup>61</sup> töltött évekkkel kapcsolatban. Vagy azt, hogy már-már a düh szorongatja:

A nők tudatosságnövelése során, egy „új”, korábban tiltott, vagy inkább társadalmilag elfogadhatatlan érzés jelent meg. Ezt dühnek hívták, amely szenvedélyes elszántságra sarkallta a nőket, annak érdekében, hogy cselekedjenek. A düh így indokolt és elkerülhetetlen érzéssé vált, amely képessé tette a nőket arra, hogy teljesen más megvilágításba helyezték a múltjukat.<sup>62</sup>

Az érzelmi zűrzavart, a „zaklatottságot, sírást, és azt, hogy időnként valaki zokogásban tör ki”,<sup>63</sup> Ágnes ezeken az interjúkon és a tanulmányozott szövegeken keresztül ismerte és osztotta meg másokkal.<sup>64</sup> A „harcos” ösztön, hogy megértse az öntudatnövelés „mechanizmusait” a történelmi elemzés eszközeinek elsajátításával kapcsolódik össze: Luisa Passerini 1968-ról szóló

<sup>59</sup> Laura Grasso-val készített interjú, Milano April 3, 1992, *Interviste di Agnes Hochberg a femministe italiane*, vol. 1, Istituto Universitario Europeo, 1996, az oldalak nincsenek számozva, ALDF-BEN.

<sup>60</sup> Elda Guerra-val készített interjú, Bologna March 25, 1992, in *Interviste di Agnes Hochberg a femministe italiane*, vol. II, Istituto Universitario Europeo, 1996, 8., ALDF-BEN.

<sup>61</sup> Carla Accardi-val készített interjú, Roma 9 aprile 1992, *Interviste di Agnes Hochberg a femministe italiane*, vol. I, Istituto Universitario Europeo, 1996, 8., ALDF-BEN.

<sup>62</sup> Hochberg, *On consciousness raising or tracing the origins of "feminist epistemology"*.

<sup>63</sup> Renate Gesner-el készített interjú, Milano 4 aprile 1992, in *Interviste di Agnes Hochberg a femministe italiane*, vol. I, Istituto Universitario Europeo, 1996, 26., in ALDF.

<sup>64</sup> Kathie Sarachild, *A Program for Consciousness Raising*, 1968; Pamela Allen, *Free Space. A Perspective on the Small Group in Women's Liberation*, New York, Times Change Press, 1970; Naomi Scheman, *Anger and Politics of Naming*, in *Women and Language in Literature and Society*, edited by Sally McConnell-Ginet, Ruth Borker, Nelly Furman, New York, Praeger, 1980; Mary Field Belenky, Blythe McVicker Clinchy, Nancy Rule Goldberger & Jill Mattuk Tarule, *Women's Ways of Knowing. The Development of Self, Voice, and Mind*, New York, Basic Books, 1986.

esszéivel, melyek 1991-ben jelennek meg, és amelyekkel Ágnes a European University Institute-ban találkozik.<sup>65</sup> Luisa Passerini kiemeli

az elnöiesedés jelenségét társadalmunk történetében; amely abban az időszakban jelenik meg, amikor felértékelődnek azok az aspektusok, amelyeket tradicionálisan a kultúránk a sötét és gyenge oldalra száműzött, és amely magában foglalja a képzeletbelit, az érzelmit, és az empirikust. Az 1968-as évek mozgalmaira irányult figyelem, vagy legalábbis azon részeire, amelyek szerintem az igazi történelmi innovációt képezik a valódi szubjektumok irányába. Vagyis a szándék, hogy szövetségre lépjenek a társadalmi változás más alanyaival a küzdelem során, hogy kritizálják a kultúrát, mind a sötét oldal tartományába tartoznak. Megvalósításuk az érzelmi pillanat jelentőségét hangsúlyozza (a kollektív szerelembeesést, melyről számos vallomás is szól).<sup>66</sup>

Az élettörténetek elemzésének eredményességét is hangsúlyozza a feminista kutatás. A hangsúly a feminista aktivisták identitásformálásnak központi kérdésére, a személyes és a politikai közti kapcsolatra helyeződik.<sup>67</sup> Ahhoz, hogy az idáig elhangzottak fényében historizálni tudjuk a különböző tapasztalatokat, szükség van olyan eszközök használatára, melyek lehetővé teszik számunkra, hogy megvizsgáljuk az érzelmi elemet, amely olyannyira központinak tűnik.

A korszakról szóló dokumentumokban, a „tudatossá válás”, a „öntudat(osság)”, a „tudatosságra/öntudatra ébredés” kifejezések azokra a csoportokra utalnak, amelyekben a nők elmondták az tapasztalataikat és a történetek által kiváltott érzelmek alapján kapcsolatot alakítottak ki egymással. Az érzelmek szolidaritást és kölcsönös elismerést/megbecsülést hoztak létre. Azt az intuíciót, hogy a tanulás nem létezik az érzelmek közreműködése nélkül, amely egyébként már a 68-as mozgalom tanulsága is volt, a nőmozgalmak tárták fel és vizsgálták meg alaposan.<sup>68</sup>

Luisa Passerini azt remélte, hogy „a feminizmus története a több tudományágban is jelenlevő kulturális megközelítésnek köszönhetően további forradalmi változáson megy majd keresztül.<sup>69</sup> Úgy gondolom, hogy, indokolttá vált ezeknek a témáknak az újragondolása, a számunkra elérhető források figyelembe vételével, – Olaszország esetében az elérhető interjúkra

<sup>65</sup> Passerini, *Storie di donne e femministe*, főként a következő fejezet: *Movimenti delle donne/movimenti del '68*, 133-160.; Ead., *Il movimento delle donne*.

<sup>66</sup> Passerini, *Il movimento delle donne*, 369.

<sup>67</sup> K. McGuire, A. J. Stewart, N. Curtin, *Becoming Feminist Activists: Comparing Narratives*, in "Feminist Studies", 36, 1 (2010), 99-125.

<sup>68</sup> Luisa Passerini, *Corpi e corpo collettivo. Rapporti internazionali del primo femminismo radicale italiano*, in *Il femminismo degli anni Settanta*, 181-197.

<sup>69</sup> *Ibidem*, 181.



gondolok<sup>70</sup> – és a történetírás azon ágazatának felhasználásával, melyek új kérdésfeltevést tesznek számunkra lehetővé. Különös tekintettel azokra az érzelmekről szóló angolszász történetírás által kifejlesztett eszközökre, melyek kidolgozták az „emóciólogia” (*emotionology*) kategóriáját is, és ezzel felismerhetővé és elemezhetővé tették azokat a társadalmi tényezőket, melyek implicit vagy explicit módon meghatározzák és körülhatárolják az érzelmi kifejezőmódokat, és az érzelmi normák változását, így képesek felfedni a társadalmi változás sok más aspektusát is „és talán hozzá is járulhatnak az ilyen irányú változáshoz”.<sup>71</sup>



*Camp Alternatif (Larzac, Franciaország) 1989. július. Forrás: Acsády Judit, tudományos főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutató Központ, Szociológiai Intézet magánarchívuma)*

Ezek nem új témák a női történetírás számára: az olasz nők történelméről szóló „Memoria” című folyóirat már 1981-ben debütált egy

<sup>70</sup> Elsősorban a Hochberg Ágnes által készített interjúkra gondoltam, de számos más kötetben is fellelhetők, például a Calabrò, Grasso és Barbara Sandrucci által szerkesztett kötet, a *Dal movimento femminista al femminismo diffuso*; az *Aufklärung al femminile. L'autocoscienza come pratica politica e formativa*, Pisa, ETS, 2005, kötet, de a listát folytathatnánk.

<sup>71</sup> Peter N. Stearns, Carol Z. Stearns, *Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards*, in *"The American Historical Review"*, vol. 90, 4 (1985), 813-836; lásd még Barbara H. Rosenwein, *Review Essay. Worrying about Emotion in History*, in *"The American Historical Review"*, vol. 107, 3 (2002); Daniel Wickberg, *What Is the History of Sensibilities? On Cultural Histories, Old and New*, in *"The American Historical Review"*, vol. 112, 3 (2007), 661-684. old.

olyan számmal, amely pontosan a „tradicionális és mechanikus ellentmondásokra” koncentrált az értelemtől az érzelemig.<sup>72</sup> Itt Angela Groppi felidézte azokat a történetírással kapcsolatos szövegeket, melyek ez idáig az érzelmeket kutatták. Lucien Febre intő szavaival kezdte, aki 1941-ben azt állította, hogy a magánélet elemzésekor felmerülő nehézségekkor a történésznek „nincs joga megfutamodni”.<sup>73</sup> Úgy gondolom, hogy ez a gondolat számunkra is intés lehet.

*Fordította Kulcsár Zsófia (Szegei Tudományegyetem)*

---

<sup>72</sup> *Ragione e sentimenti*, "Memoria", 1 (1981).

<sup>73</sup> *Ibidem*, 53-64.